

L'habitatge en el marc de les lleis autonòmiques de serveis socials, de 1982 a 2019

Housing within the framework of the autonomous regional laws on social services from 1982 to 2019

Rafael Arredondo Quijada¹

ORCID: 0000-0002-4301-3376

María de las Olas Palma García²

ORCID: 0000-0003-1271-5604

Recepció: 25/04/19. Revisió: 22/07/19. Acceptació: 25/09/19

Per citar: Arredondo Quijada, R., y Palma García, M. de las O. (2019). L'habitatge en el marc de les lleis autonòmiques de serveis socials, de 1982 a 2019. *Revista de Treball Social*, 217, 9-28. DOI: 10.32061/RTS2019.217.01

Resum

Els serveis socials, quart pilar del benestar social, constitueixen part de la columna vertebral de les polítiques socials en el conjunt de les comunitats autònomes, partint de l'àmbit competencial recollit a la Constitució espanyola de 1978. Les primeres lleis de serveis socials de les diverses comunitats autònomes van marcar l'inici de l'incipient, encara avui, sistema públic de serveis socials. Aquestes lleis van anar abordant, des del model d'acció i gestió, en què el treball social ha estat part essencial, els sectors i àmbits que calia tenir en compte per a la intervenció, entre els quals de manera molt primària hi havia l'habitatge, principalment com a prestació bàsica incorporada en el Pla Concertat.

Aquest article realitza una revisió i estableix una radiografia, després d'haver transcorregut més d'un quart de segle de la primera llei de serveis socials aprovada el 1982 per part de la comunitat autònoma del País Basc, de quin ha estat i és el tractament de l'habitatge que s'ha realitzat a l'hora de legislar, tenint en compte les lleis que han anat sent aprovades per part de les diverses comunitats autònomes fins ara.

1 Treballador social, doctor per la Universitat de Màlaga. Professor a l'Àrea de Treball Social i Serveis Socials de la Universitat de Màlaga. rafaelarredondo@uma.es

2 Treballadora social, doctora per la Universitat de Màlaga. Professora a l'Àrea de Treball Social i Serveis Socials de la Universitat de Màlaga. mariola@uma.es

Paraules clau: Serveis socials, habitatge, treball social, benestar social

Abstract

Social services –the fourth pillar of social welfare– are part of the backbone of social policies in autonomous communities as a whole, based on the areas of authority set out in the Spanish Constitution of 1978. The first laws on social services at regional level marked the beginning of the public system of social services, which is still in its early stages even today. These laws addressed aspects ranging from the action and management model, in which social work has been an essential part, to the sectors and areas to be considered for intervention, including a very basic approach to housing, primarily as a basic benefit incorporated in the Plan Concertado (or subsidised plan).

More than a quarter of a century after the first social services law approved in 1982 by the autonomous community of the Basque Country, this article conducts a review and sets out a detailed overview of what has been and still is the manner in which housing is addressed when legislating, taking into consideration the laws that have been approved by the various autonomous communities to date along these lines.

Keywords: Social services, housing, social work, social welfare

1. Introducció

El 2019, amb l'aprovació de la nova llei de serveis socials de les Canàries, ha finalitzat un procés iniciat el 1982, ja que totes les comunitats autònomes han actualitzat les seves lleis de serveis socials, si bé és cert que algunes ho han fet fins i tot més de dues vegades.

Una lectura pausada de les diferents lleis, tenint en compte els marcs temporals en què es van elaborar, posa sobre la taula quines eren les inquietuds pel que fa a política social en cada moment, determinant les prioritats i necessitats, així com els mitjans, instruments i objectius plantejats per assolir quotes de benestar, des de la incorporació de nous drets socials fins a la consolidació d'altres de ja existents.

En aquest sentit i davant una problemàtica no resolta a l'Estat espanyol com és el dret a l'accés a l'habitatge, incorporat per primera vegada l'any 1948 després de l'aprovació de la Declaració Universal dels Drets Humans, el paper que han jugat els serveis socials com a quart pilar de l'estat del benestar respecte a aquest dret ha vingut marcat pels aspectes normatius recollits a les lleis autonòmiques que s'han anat generant a cadascun dels territoris. D'aquí ve que es planteja una investigació des d'una anàlisi comparativa de les diferents lleis de serveis socials autonòmiques aprovades en el període 1982-2019, prenent cadascuna d'aquestes com una unitat d'anàlisi i descartant la resta de les normatives que durant tot aquest període han generat les comunitats, ja que s'ha volgut prendre el marc normatiu de major rang comú a totes i bàsic existent. Se n'ha extret el terme *habitatge* amb la finalitat de detectar en quins àmbits s'incorpora aquest concepte, i des de quina perspectiva se'n valora el tractament.

2. Les respostes públiques davant la necessitat d'habitatge

Accedir a un habitatge és part del projecte de vida en què cada ciutadà es troba immers (Malagón, 2008); juga un paper fonamental en el seu desenvolupament i realització personal (Contreras, 2013) i és present en els seus processos de socialització (Paniagua, 2015). És considerat un objectiu per assolir la felicitat, però si a més s'adquireix l'habitatge en propietat, el ciutadà se sent "triomfador" (Jiménez i Fernández, 2014, p. 148). Per tant, el moment de disposar i accedir a un primer habitatge, independentment del model de tinença, esdevé un dels més importants en la vida de les persones.

L'habitatge ha estat i és considerat un element fonamental a l'hora d'abordar l'estat del benestar; ho és com a recurs per a la intervenció i la promoció de la cohesió social (Vázquez, Fernández, Relinque i Álvarez, 2016). És per això que les actuacions en matèria d'habitatge cal que siguin complementades i coordinades amb altres polítiques i accions en els àmbits de la salut, l'educació, la regeneració urbana, el medi ambient o els serveis

socials (Rodríguez, 2010). La conjunció de tots aquests àmbits d'actuació és un objectiu d'intervenció contra la pobresa des d'un enfocament integrat, tal com s'ha plantejat des del Comitè Europeu de les Regions (Ralph, 2013), on l'habitatge pot esdevenir un "factor potenciador de l'exclusió social" o, tot el contrari, un element que "genera possibilitats de més participació i promoció social" (Malagón, 2008, p. 105).

Els canvis polítics i socials produïts a partir de la Constitució de 1978, amb la incorporació de l'habitatge com un dret (art. 47), han marcat un camí que obliga el conjunt de les administracions a desenvolupar polítiques socials en aquest sentit, des d'una visió àmplia i per al conjunt de les persones. La no-intervenció pública vers aquest dret genera un cost major tant en el pla econòmic com en el personal i el social (Pérez, 2008), un cost que en molts casos passa a engruixir les demandes cap als serveis socials.

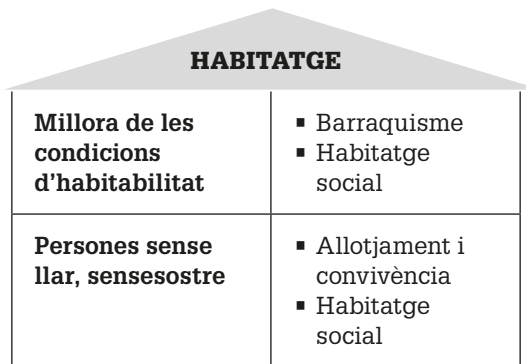
En l'àmbit dels serveis socials, la intervenció relacionada amb l'accés a l'habitatge dirigeix la mirada cap al treball social com a disciplina professional de referència en el sistema públic de serveis socials (Resolució de 23 d'abril de 2013), una professió visible i present que abasta molt més que l'àmbit dels serveis socials, encara que aquest sigui el més habitual (Vázquez, 2005). En aquest escenari de la intervenció, l'habitatge i el treball social han estat a més lligats a contextos de pobresa i exclusió social, centrats al principi en l'eradicació del barraquisme i l'infrahabitatge dels anys 60 i 70 (Colomer, 2009). Amb el temps, ha anat ampliant el camp d'actuació cap a altres elements relacionats amb la formació, l'ocupació i la inclusió social (Paniagua, 2015). Cal no oblidar els orígens del compromís del treball social amb les persones sense llar (Chalmers, 2011), que ens remunta al segle XIX, amb Concepción Arenal i la seva construcció de cases barates per als obrers a Espanya, o amb Octavia Hill a Londres (Hill, Dillane, Bannister i Scott, 2002).

El sistema públic de serveis socials a Espanya s'estructura i es configura per a la intervenció en l'àmbit comunitari o d'atenció primària, des dels programes establerts pel Pla Concertat de Prestacions Bàsiques. Una de les prestacions que preveu aquest pla és la d'"Allotjament alternatiu", des de la qual es dirigeix la intervenció sobre les persones que estan sense habitatge o en situació del que s'ha anomenat "marginat sense llar", "indigent" o "sense sostre". Aquesta prestació juga un paper fonamental sobre la manca d'habitatge dels usuaris atesos. És definida com la que "dona resposta a la necessitat de totes les persones de disposar d'un espai digne on allotjar-se i on desenvolupar els aspectes més elementals de la convivència social" (Ministeri de Sanitat, Serveis Socials i Igualtat, 2014, p. 126). Aquesta prestació, en paraules de Pérez (2008, p. 41), "no ha estat satisfactòria i podem afirmar amb concreció que, en pressupostos, recursos i centres, és molt deficitària". Tot i això, la prestació com a tal és un instrument de la intervenció social i "cal no confondre el dret a la prestació bàsica d'allotjament en el marc del sistema de serveis socials amb el dret social a un habitatge" (Pérez, 2008, p. 44).

La intervenció en matèria d'habitatge des dels serveis socials a Espanya es pot arribar a concretar en el desenvolupament de dos enfo-

caments (vegeu figura 1). D'una banda, la que destaca per l'atenció a la població amb menys recursos i amb índexs de pobresa marcats, per tal de facilitar un mitjà per a la protecció física i millorar les condicions socio-sanitàries d'habitabilitat. Aquest enfocament ha desembocat en processos d'inclusió social més amplis, sumats a la intervenció amb altres instruments i recursos socials d'actuació. I, d'altra banda, la que es duu a terme des de i amb la població existent al carrer sense un recurs habitacional, i amb altres problemàtiques col·laterals, com ara addiccions, problemes mentals, etc., per tal d'intervenir amb objectius d'inclusió social i millora de les condicions mínimes de supervivència.

Figura 1. Intervenció en l'àmbit de l'habitatge, enfocament des dels serveis socials

Font: Elaboració pròpia.

Des d'aquest marc d'actuació, i davant la situació viscuda a partir de la crisi el 2008, en què s'arriba sense precedents al nombre més alt de desnonaments de famílies dels seus habitatges habituals, els serveis socials s'han mostrat poc útils, amb una "manca de respostes àgils i el poc desenvolupament, coherència i uniformitat de molts dels nostres serveis i prestacions" (Barriga, 2012, p. 32) per a les situacions esmentades. Aquesta reflexió també la realitza Garcia (2011) quan indica que no s'estan oferint respostes ràpides i homogènies en el conjunt dels territoris, i que aquestes es limiten en molts casos a la informació i a l'escolta activa dels usuaris que acudeixen a exposar les seves circumstàncies i problemàtiques. Per la seva banda, Cortés i Navarrete (2009, p. 49) plantegen que "la intervenció social a través de l'allotjament sembla que és fonamental i no només des d'accions fruit d'una derivació, sinó com a instrument preventiu que s'anticipi i formi part d'aquesta interferència intencionada que constitueix la intervenció social". D'aquí ve que es plantegi la necessitat de marcar línies d'intervenció que obliguin a tenir una visió àmplia i multisectorial a l'hora d'abordar l'accés a l'habitatge, a partir de polítiques integrades en què l'habitatge sigui un vector present en mesures adoptades respecte a sanitat, seguretat i ajuda social (Trilla, 2001).

Actualment el treball social no pot restar aliè als problemes d'accés a l'habitatge que la població pateix, perquè moltes de les demandes ateses són suportades o supeditades a la disponibilitat d'una llar digna i adequada. Efectes com la gentrificació, els desnonaments (hipotecaris o de lloguer), els pisos pastera, la impossibilitat de les persones joves d'independitzar-se pel fet de no disposar de prou recursos econòmics o l'accés de persones immigrades són realitats que actualment superen les meres prestacions dels serveis socials. És per això que cal urgentment un rearmament pel que fa a mesures i accions que haurien de ser encapçalades des de la professió, per fer efectiu aquest dret, sense oblidar els principis de justícia i transformació social que es defensen, com a columna vertebral del treball social.

3. Les lleis de serveis socials autonòmiques i la relació d'aquestes amb l'habitatge

Com ja s'ha indicat, en aquest estudi s'han utilitzat les lleis de serveis socials aprovades per cada comunitat autònoma com a unitat d'anàlisi per poder realitzar la comparativa entre aquestes, pel fet de ser la norma de més rang i la que estableix les bases per al desenvolupament normatiu posterior, i s'han descartat la resta de normes.

La comunitat autònoma del País Basc és la que, el 1982, aprova la primera llei de serveis socials en el conjunt de l'Estat (Llei 6/1982, de 20 de maig), i no hi recull cap al·lusió a l'àmbit de l'habitatge. No és fins a la publicació de la seva tercera llei de serveis socials l'any 2008 (Llei 12/2008, de 5 de desembre) que es menciona el concepte d'habitatge ja en l'exposició de motius. S'argumenta el fet que són els col·lectius més vulnerables els que tenen més dificultat per accedir a l'habitatge, una circumstància que correspon als serveis socials. Alhora, incorpora els conceptes d'habitatge tutelat i habitatge comunitari en el Catàleg de Prestacions i Serveis del Sistema Basc de Serveis Socials i parla de la col·laboració i coordinació entre el sistema basc de serveis socials i altres sistemes i polítiques públiques. En concret aposta per les polítiques d'habitatge com a element necessari perquè hi hagi aquesta coordinació, juntament amb els serveis de salut, d'educació, d'ocupació i de garantia d'ingressos i inclusió social. També recull l'habitatge de protecció oficial, perquè hi puguin accedir les diputacions i els ajuntaments per establir alternatives de residència.

La segona comunitat autònoma que va aprovar una llei específica sobre serveis socials va ser Navarra el 1983 (Llei foral 14/1983, de 30 de març). En una de les disposicions recull la necessitat d'establir programes en coordinació amb les àrees que intervenen sobre diverses problemàtiques, amb l'objectiu d'assolir nivells de benestar, com habitatge, atur i condicions de treball, planificació sanitària i urbanística, actuacions educatives i culturals, etc. Contràriament, a la seva segona llei de serveis socials, elaborada el 2006 (Llei foral 15/2006, de 14 de desembre), el concepte d'habitatge no apareix en tot l'articulat, fet que es podria interpretar com

una possible marxa enrere en el tractament de necessitats que afecten el benestar de les persones.

La Comunitat de Madrid, amb la seva primera llei de serveis socials de l'any 1984 (Llei 11/1984, de 6 de juny), és la tercera a disposar d'aquest tipus de norma. A l'exposició de motius s'al·ludeix a aspectes recollits constitucionalment, com a responsabilitat dels poders públics, que han de ser resolts per a la ciutadania. D'aquesta manera, en referència a l'article 50 (CE) pel que fa a la promoció de les persones grans, assenyalava els problemes d'habitatge que aquest sector de població podria tenir. Posteriorment es refereix a l'habitatge en els serveis generals que recull la llei, entre els quals hi ha el de convivència, que requereix la disponibilitat d'habitatge per a les persones sense llar o amb greus problemes de convivència. Per últim, en les disposicions addicionals es recull també l'habitatge com un dels problemes la intervenció dels quals requereix la coordinació d'altres àrees, fet que coincideix totalment amb el recollit a la llei de serveis socials de la Comunitat Foral de Navarra de l'any 1983. A la segona llei de serveis socials de Madrid, aprovada el 2003 (Llei 11/2003, de 27 de març), es continua amb la necessitat de coordinació de les actuacions que impliquen el desenvolupament del benestar social, i es fa al·lusió a l'ocupació, la salut, l'educació, l'habitatge i la cultura.

Seguint amb la cronologia normativa, l'any 1985 sorgeixen dues noves lleis de serveis socials, corresponents a les comunitats de Catalunya i Múrcia.

La primera llei de serveis socials de la comunitat de la Regió de Múrcia (Llei 8/1985, de 9 de desembre) recull el concepte d'habitatge a l'hora d'abordar les funcions del Servei Social de Convivència. També ho fa quan s'inclou com un equipament del qual disposaria el Servei Social de la Joventut per poder atendre les seves finalitats sota el concepte d'habitatge tutelat. Es fa referència alhora a l'habitatge al Servei Social de Minories Ètniques, on s'indica que s'hauran de construir habitatges que respectin els usos, costums, oficis i nombre de membres de la família. A més, s'incorpora el concepte de la coordinació quan es parla d'aquest Servei Social de Minories Ètniques, fent al·lusió a les administracions competents en matèria de cultura, sanitat, educació, habitatge i ocupació. D'altra banda, es fa referència també a l'habitatge en el moment d'elaboració del pressupost destinat als serveis socials, quan s'indica que cadascuna de les administracions mencionades anteriorment haurà de recollir en programes específics les accions encaminades als objectius proposats a la llei. S'hi fa una referència final en les funcions dels consells sectorials, que emetran informes previs de qualsevol norma que tingui relació amb habitatge i urbanisme, educació i cultura, sanitat i transports, i comunicacions. A la seva segona llei, de l'any 2003 (Llei 3/2003, de 10 d'abril), desapareix el concepte d'habitatge, igual que en el cas de la Comunitat Foral de Navarra. Aquesta llei ha patit diverses modificacions: l'any 2015 a través del Decret-Llei 2/2015, de 7 d'agost, i de la Llei 16/2015, de 9 de novembre, i l'any 2016 a través de la Llei 5/2016, de 2 de maig. En cap d'aquestes normes es fa al·lusió a l'habitatge.

Pel que fa a la comunitat de Catalunya, la seva primera llei, de l'any 1985 (Llei 26/1985, de 27 de desembre), no recull el terme *habitatge* en el text. A la segona llei, de l'any 2007 (Llei 12/2007, d'11 d'octubre), es menciona ja al preàmbul, referint-se a l'article 25 de la Declaració Universal dels Drets Humans, i posteriorment en tenir en compte els diferents sistemes de l'estat del benestar: els serveis socials, la seguretat social, el sistema de salut, el sistema d'educació, les polítiques per a l'ocupació, les polítiques d'habitatge i altres actuacions públiques. També es menciona l'habitatge en fer referència als principis rectors del sistema públic de serveis socials, entre els quals el corresponent a la coordinació, a través de l'educació, la salut, les pensions, l'ocupació i l'habitatge. Continua la menció a l'habitatge quan es parla de les persones que seran destinatàries dels serveis socials, ja que s'indiquen les relacionades amb la manca d'habitatge. I per últim, a l'annex, on es recull el catàleg classificat de serveis i prestacions socials del sistema català de serveis socials. A l'apartat de servei es menciona el concepte d'habitatge tutelat per a persones grans de caràcter temporal o permanent, i per a persones amb problemàtica social derivada de malaltia mental. Per últim, pel que fa a les prestacions es recullen: ajudes per evitar la pèrdua de l'habitatge, ajudes al lloguer de l'habitatge per a determinats col·lectius, i ajudes per a l'adaptació d'habitatges per a persones amb discapacitat.

L'any 1986 aprova la seva llei de serveis socials la comunitat autònoma de Castella - la Manxa (Llei 3/1986, de 16 d'abril). A l'exposició de motius es refereix a l'habitatge, relacionat amb l'article 50 de la Constitució espanyola. Expressa, a més, el desig que amb el temps es puguin establir unes bases integradores dels serveis socials amb altres serveis com els de salut, consum, habitatge, oci i cultura. Posteriorment només hi ha una menció a l'habitatge, quan es parla del Servei de Convivència, en esmentar els habitatges tutelats. A la segona llei de serveis socials d'aquesta comunitat (Llei 14/2010, de 16 de desembre) es fa referència a l'habitatge en indicar la coordinació i la col·laboració que, des del sistema de serveis socials, s'haurà de mantenir amb els sistemes de salut, educació, ocupació, habitatge i promoció de la igualtat, ja que tots tenen l'objectiu de millorar la qualitat de vida de les persones. Posteriorment, quan parla dels equipaments de serveis socials d'atenció especialitzada, es torna a al·ludir a l'habitatge com un d'aquests equipaments. També es recull en la prevenció i atenció integral davant situacions d'exclusió social, com una de les prestacions tècniques dels serveis socials d'atenció primària, a fi de facilitar el dret a l'habitatge. I com a última menció, apareix dins les prestacions tecnològiques per a l'eliminació de barreres arquitectòniques en l'habitatge.

Arribat l'any 1987 s'aprova el nombre més gran de lleis de serveis socials, concretament les corresponents a les comunitats d'Aragó, Astúries, Balears, Canàries, Extremadura i Galícia.

Entre aquestes, la primera és la de les Illes Balears (Llei 9/1987, d'11 de febrer), en la qual no hi ha cap referència al terme *habitatge*. A la seva segona llei, aprovada el 2009 (Llei 4/2009, d'11 de juny), és quan el terme

ja es recull tant en l'exposició de motius com posteriorment en l'articulat. L'al·lusió que es fa a l'habitatge en l'exposició de motius es realitza per indicar els instruments que tenen les administracions públiques a l'hora d'abordar la política social, entre els quals hi ha les polítiques d'habitatge, en referència a l'article 25 de la Declaració Universal dels Drets Humans. Pel que fa a l'articulat, la primera menció apareix quan es fa referència a la necessitat de coordinació dels serveis socials amb tots els sistemes i subsistemes que intervindran en la qualitat de vida, com els de salut, educatius, culturals, d'ocupació, d'habitatge, urbanístics, judicials i altres. Aquesta qüestió de la coordinació novament apareix quan parla dels principis rectors dels serveis socials i quan es refereix als serveis socials comunitaris. Hi ha una última menció pel que fa a la coordinació i col·laboració interadministrativa, per al que estableix el Consell de Coordinació de Benestar Social. La següent referència apareix quan es parla de quins seran els destinataris dels serveis socials, des de la base d'alguna necessitat, entre les quals l'habitatge. Existeix una tercera llei, de l'any 2013 (Llei 10/2013, de 23 de desembre), que només modifica alguns aspectes de la del 2009, i que no fa referència al terme *habitatge*.

La segona comunitat que aprova una llei de serveis socials l'any 1987 és Aragó (Llei 4/1987, de 23 de març), i no recull el terme *habitatge*. Serà a la seva segona llei (Llei 5/2009, de 30 de juny) quan per parlar de la coordinació dels serveis socials es recollirà que aquesta s'haurà de realitzar juntament amb educació, salut, cultura, ocupació, urbanisme, transport, habitatge, innovació tecnològica, medi ambient i altres accions sectorials que incideixin en el benestar social. No es torna a mencionar per a cap altra qüestió.

Després de les Illes Balears i la comunitat d'Aragó, és el Principat d'Astúries el que aprova la seva primera llei de serveis socials el 1987 (Llei 5/1987, d'11 d'abril). Al preàmbul s'al·ludeix al terme *habitatge*, en referir-se al concepte d'habitatge tutelat i incorporar-lo com un dels recursos de què es disposarà per abordar la promoció de la integració. Aquesta circumstància es torna a mencionar en desenvolupar les funcions dels serveis socials comunitaris, relacionant-les amb la promoció de la convivència, per a les persones que no disposin d'una llar o tinguin greus problemes de convivència. Aquesta primera llei va quedar derogada per una de segona que va entrar en vigor l'any 2003 (Llei 1/2003, de 24 de febrer), en la qual es recull la necessitat de fomentar pautes de convivència que facilitin l'accés a l'habitatge dins els programes d'inclusió social.

Extremadura és la següent comunitat que aprova la seva primera llei de serveis socials el 1987 (Llei 5/1987, de 23 d'abril), en la qual no apareix el terme *habitatge*. Aquesta llei queda derogada amb la Llei 14/2015, de 9 d'abril, que recull al pròleg una menció a la Declaració Universal dels Drets Humans, que fa referència al terme *habitatge*. Les polítiques d'habitatge s'incorporen també juntament al sistema de seguretat social, el sistema de salut, el sistema educatiu i el sistema de serveis socials com els que constituïran la protecció social que garantirà el benestar social per als ciutadans. A l'hora de parlar dels principis rectors dins la coordinació i

cooperació, s'estableix entre els sistemes de protecció social, com salut, ocupació, educació, justícia, pensions, habitatge i la iniciativa privada que ofereixi serveis socials en aquesta regió, i també entre les funcions dels serveis socials d'atenció social bàsica, la participació en òrgans on s'abordi matèria de serveis socials, salut, educació, habitatge i ocupació. Per últim, s'incorpora com a prestació garantida per part dels serveis socials d'atenció social bàsica l'acompanyament social de persones en situacions d'exclusió social, duent a terme la intervenció des dels àmbits de serveis socials, habitatge, educació, salut i participació social, entre altres.

La comunitat de les Canàries va ser la següent a aprovar la seva llei de serveis socials (Llei 9/1987, de 28 d'abril), i el terme *habitatge* va quedar recollit per referir-se a quines eren les competències de la comunitat. Una d'aquestes competències és l'elaboració de programes i actuacions en les àrees relacionades amb el benestar social, com ara la cultura, la salut, l'habitatge, l'ocupació i l'educació. A la llei no hi ha cap referència posterior a l'habitatge. Després de 32 anys de la seva primera llei, ha estat l'última comunitat que ha aprovat una segona llei de serveis socials (Butlletí Oficial del Parlament Canari, 2019), al pròleg de la qual es fa referència a l'article 25 de la Declaració Universal dels Drets Humans, on es recull el de l'habitatge. També es fa referència al terme per relacionar els sistemes que incideixen en la qualitat de vida de les persones; es mencionen els següents: salut i sanitat pública, igualtat de gènere, prevenció i protecció de les dones contra la violència de gènere, educació, ocupació i treball, habitatge i judicial, entre altres. Posteriorment també hi surt el terme a l'hora d'abordar les prestacions econòmiques del sistema públic de serveis socials; es recullen com a ajudes de rehabilitació d'habitatge i millora de l'accessibilitat amb vista a la millora i la inclusió social. S'hi defineix també quins aspectes es consideren subministraments bàsics de l'habitatge. Per últim, defineix quines són les funcions dels serveis socials d'atenció primària i comunitària, i entre aquestes recull la coordinació amb els serveis públics d'habitatge.

El mateix any 1987 també Galícia aprova la seva primera llei de serveis socials (Llei 3/1987, de 27 de maig), en la qual no apareix el terme *habitatge*. És en la seva segona llei (Llei 4/1993, de 14 d'abril), en parlar dels serveis socials d'atenció especialitzada, quan es recull l'expressió *habitatge tutelat* com a equipament propi d'aquest tipus d'atenció, dirigit concretament a la normalització, personalització i integració sociofamiliar de les persones que l'utilitzin. Apareix alhora el concepte d'habitatge tutelat en referir-se a la intervenció amb persones amb discapacitat, de la tercera edat i del que anomena minories ètniques. A la seva tercera llei, i la més recent (Llei 13/2008, de 3 de setembre), és quan el concepte d'habitatge ja apareix al preàmbul. Hi fa referència després de mencionar l'article 25 de la Declaració Universal dels Drets Humans. Es torna a tenir en compte quan es parla dels serveis socials comunitaris, a l'hora d'indicar que aquests estaran coordinats amb altres serveis dedicats al benestar del mateix territori, com la salut, l'educació, la cultura, l'ocupació, l'habitatge, les migracions i, en el seu cas, el desenvolupament rural. S'insisteix en el

fet que tot això incidirà en una intervenció integral cap a les persones, i posteriorment no es desenvoluparà més. Aquesta última llei ha patit una modificació amb data de 12 de juliol de 2016 (Llei 8/2016, de 8 de juliol), en la qual no es recull cap al·lusió al concepte d'habitatge.

S'arriba a l'any 1988, en què dues comunitats autònomes aproven les seves lleis de serveis socials, Andalusia i Castella i Lleó. A Andalusia s'aprova la Llei 2/1988, de 4 d'abril, sense referència a l'habitatge. Aquesta llei ha quedat derogada després de l'aprovació d'una de segona el desembre del 2016 (Llei 9/2016, de 27 de desembre), on en aquest cas l'habitatge sí que hi és present, com a sistema de protecció que cal coordinar amb els serveis socials i amb altres, i com a sistema amb el qual cal actuar per a la intervenció, igual que amb l'educatiu, el judicial o el d'ocupació, i com a variable a tenir en compte a l'hora d'abordar el sistema d'informació sobre serveis socials.

La segona llei aprovada el 1988 correspon a la comunitat de Castella i Lleó (Llei 18/1988, de 28 de desembre), que sí que recull el terme *habitatge* per referir-se als habitatges tutelats, com a possible recurs de les corporacions locals per garantir els serveis bàsics. A la segona llei d'aquesta comunitat autònoma (Llei 16/2010, de 20 de desembre) es recull el terme *habitatge* ja en el preàmbul, quan es parla de la necessitat de coordinació amb altres serveis i sistemes de benestar social, educació, ocupació i habitatge i de manera particular amb el sanitari. Aquesta mateixa circumstància queda recollida més endavant, quan es refereix al règim de coordinació i col·laboració dels mateixos serveis i sistemes. Es planteja novament la necessitat que hi hagi aquesta coordinació amb la justícia i la cultura, a més de les ja mencionades.

La Comunitat Valenciana va aprovar la seva primera llei de serveis socials el 1989 (Llei 5/1989, de 6 de juliol), i no recollia el terme *habitatge* ni hi feia referència. A la segona llei (Llei 5/1997, de 25 de juny) només es recull aquest terme quan es parla de l'eradicació del barraquisme i l'habitatge precari, i de la intervenció amb les minories ètniques. A la seva tercera i última llei (Llei 3/2019, de 18 de febrer) es recull l'habitatge a l'hora d'al·ludir a la coordinació interdepartamental, i incorpora els departaments amb competències en sanitat, justícia, ocupació, formació ocupacional, economia social, habitatge, educació, responsabilitat social i hisenda, alhora que marca una coordinació, col·laboració i cooperació entre el sistema públic valencià de serveis socials i el sistema valencià d'habitatge. Però també fa referència al terme *habitatge* quan defineix els "espais vulnerables" (art. 25), i marca aquests quan entre altres qüestions concorri la falta de conservació o deteriorament dels habitatges o l'infrahabitatge. Alhora, s'incorpora en les denominades prestacions professionals el concepte d'habitatges col·laboratius i en l'atenció residencial. Per últim, també es fa referència a l'habitatge quan es defineixen les funcions del Consell Valencià d'Inclusió i Drets Socials, on s'articulen polítiques públiques entre els sistemes d'educació, salut, cultura, ocupació, habitatge i justícia, així com en l'aplicació de taxes en matèria d'atenció social pel que fa a habitatge tutelat.

L'any 1990 la Rioja aprovava la seva llei de serveis socials (Llei 2/1990, de 10 de maig). El terme *habitatge* s'hi incorpora en els serveis socials generals, dins l'apartat de servei de convivència com un recurs sota l'epígraf d'habitatges tutelats, i també en la intervenció amb minories ètniques, per a la seva integració i normalització. A la seva segona llei (Llei 1/2002, d'1 de març) el concepte d'habitatge sorprenentment desapareix i no queda recollit. Tampoc apareix a la seva última llei, publicada el 2009 (Llei 7/2009, de 22 de desembre).

Per acabar, Cantàbria va aprovar la llei de serveis socials l'any 1992 (Llei 5/1992, de 27 de maig). No hi fa cap referència al terme *habitatge*. L'any 2007 aprova una segona llei (Llei 2/2007, de 27 de març) que sí que recull aquest terme en referir-se a la necessitat de la coordinació del sistema públic de serveis socials amb altres serveis de l'administració pública, per garantir i millorar la qualitat de vida dels ciutadans, com els de salut, educatius, culturals, d'ocupació, d'habitatge, de promoció de la igualtat, mediambientals i de manera específica amb el Servei Càntabre de Salut. El terme també queda recollit com un element per poder accedir a una prestació d'emergència social, en el moment en què no hi hagi la possibilitat d'utilitzar i gaudir d'un habitatge. Es menciona a més en plantejar la necessitat d'aconseguir condicions d'habitabilitat i equipaments bàsics d'aquest. Finalment, i en pro de la coordinació, es descriu el Consell Assessor de Serveis Socials, compost, entre altres, per persones que actuaran en l'àmbit de l'educació, la sanitat, la igualtat, l'ocupació, l'habitatge i l'economia.

4. Conclusions

Després de l'anàlisi de les diferents lleis autonòmiques en matèria de serveis socials i la seva relació amb l'habitatge, es poden extreure un seguit d'elements que defineixen quines circumstàncies, amb quins objectius i quines funcions s'han anat assignant per part dels poders públics en l'àmbit dels serveis socials, i s'estableixen una sèrie d'elements coincidents recollits a la Taula 1, quan actualment ja totes les comunitats han elaborat com a mínim dues lleis pròpies; l'última ha estat la de les Canàries (2019). En aquest sentit és possible apuntar que:

- L'habitatge es planteja com un objectiu per aconseguir la convivència, dirigit fonamentalment a la integració de minories ètniques, i a l'eradicació del barraquisme i l'habitatge precari. Només en vuit comunitats és incorporada o bé al catàleg de prestacions, o a l'hora d'abordar l'atenció especialitzada. Per tant, se situa amb debilitat com a recurs en el marc de les lleis de serveis socials.
- El factor de la coordinació en serveis socials s'estableix com un objectiu fonamental. L'habitatge es troba entre els instruments o mitjans a tenir en compte, i es planteja com a necessari perquè existeixi aquesta coordinació. En quinze comunitats de les set-

ze, amb l'excepció d'Astúries, es fa al·lusió al terme habitatge a l'hora d'assenyalar la importància d'aquesta coordinació, tot i que amb certa disparitat pel que fa a quins sectors són els que han d'estar coordinats. A tots, però, es repeteixen salut, educació i ocupació, malgrat que en alguns casos a aquest últim se'l denomina treball.

- En quatre comunitats, Madrid, Catalunya, Extremadura i Andalusia, s'incorpora o es menciona l'habitatge com un sistema que forma part de l'estat del benestar o de la protecció social.
- L'al·lusió a l'habitatge com a dret, no només recollida en el marc constitucional espanyol sinó també a la Declaració Universal dels Drets Humans, és plantejada per set comunitats. Això es produeix fonamentalment a partir de segones lleis, i a partir de l'any 2007, quan és introduït en cinc d'aquestes lleis (Catalunya, 2007; Galícia, 2008; Illes Balears, 2009; Extremadura, 2015, i Canàries, 2019).
- Les comunitats de Navarra, Múrcia, les Illes Balears i la Rioja són les que, tot i que a les seves primeres lleis sí que van fer al·lusió a l'habitatge, actualment ja no el recullen en les lleis posteriors.

L'habitatge incorporat com a sistema de protecció es pot concretar que no està integrat d'una manera real en les polítiques de benestar, on tampoc s'han desenvolupat intervencions socials que generin una xarxa en aquest sentit (Vázquez, 2009). La intervenció en i amb l'habitatge no es pot realitzar de manera deslligada de les diferents problemàtiques socials que afecten les persones, tant en el pla individual com les que constitueixen unitats de convivència. Contràriament, és necessari veure-ho com un tot, "fer una actuació integral i integradora" (Delgado, en entrevista personal realitzada per García, 2011). La intervenció en habitatge des del treball social s'ha d'emmarcar en processos de desenvolupament comunitari, a partir de la generació de teixit social i empoderament dels residents en l'activació de mesures que donin resposta no només a l'accés, sinó també als entorns on han de desenvolupar el seu dia a dia.

Tenir coberta la necessitat d'habitatge promou la integració i inclusió social, alhora que fa possible la intervenció des d'altres recursos o serveis, així que l'habitatge es converteix en un pilar de suport cap a la persona o família en el sistema de serveis socials (Vázquez, 2009). Partint d'això, la intervenció en política d'habitatge se situa com un repte per superar el que s'ha realitzat fins ara, avançar en la consideració d'aquest com un dret de les persones i tenir en compte la inclusió com una fita conceptual de la intervenció. D'altra manera, se seguiran reproduint models de prestacions, que impedeixen oportunitats per generar canvis en les persones (Cortés i Navarrete, 2009), i que no són capaços de donar resposta a situacions que arriben a cronificar-se i multiplicar-se. En concordància amb això anterior, Juan Toset (2011) planteja intervencions en què es tinguin en compte elements que conjuguin allò *micro* i allò *macro* des d'un coneixement dels processos vitals, tenint en compte que l'habi-

tatge incideix en altres àmbits de les persones, i que per tant el disseny dels requisits d'accés ha de partir del coneixement de la realitat social en la qual s'intervé des de diagnòstics socials. I tot això des d'una feina en xarxa i de manera col·laborativa, que sumi la intervenció professional a les prestacions tècniques, on el treball social es fa imprescindible.

El treball social com a professió de referència del sistema públic de serveis socials advoca a favor i situa principis ètics com la promoció dels drets humans o de la justícia social, entre altres (IFSW, 2018), que han de ser inspiradors en les intervencions i accions que es realitzen. Així que el treball social ha de ser un actiu en tots els àmbits perquè el dret d'accés a l'habitatge sigui una realitat, no sent particip d'accions que puguin impedir aquest dret, alhora que superant mesures i intervencions de caràcter purament assistencialistes.

És per tot això que, per al treball social, una manca d'implicació normativa pel que fa a una aposta clara pel dret a l'habitatge posa en joc els mateixos fonaments de la professió, que és clau en la defensa de la justícia social, els drets humans i la dignitat de la persona.

Taula 1. Elements coincidents en les lleis de serveis socials de les diferents comunitats a l'hora de mencionar el terme *habitatge*

Com a objectiu per a la convivència, o dirigit a algun sector de població	Madrid (1984) / Múrcia (1985) joventut / Castella - la Manxa (1986) / Astúries (1987) i (2003) / Galícia (1993) discapacitats i tercera edat / La Rioja (1990)
Com a element en la integració de minories ètniques, i erradicació del barriquisme i l'habitatge precari.	Múrcia (1985) / Galícia (1993) / La Rioja (1990)
Com a àrea a tenir en compte per a la coordinació amb altres serveis i/o sectors que intervenen per assolir benestar social per a les persones.	País Basc (2008), amb salut, educació, justícia, ocupació, inserció laboral i formació, accessibilitat, garantia d'ingressos i inclusió social, igualtat.
	Navarra (1983), amb ocupació, salut, urbanisme, educació i cultura.
	Madrid (1984), amb ocupació, salut, urbanisme,, educació i cultura – Madrid (2003), amb ocupació, salut, educació i cultura.
	Múrcia (1985), amb cultura, sanitat, educació i treball.
	Catalunya (2007), amb educació, salut, pensions i treball.
	Castella - la Manxa (2010) amb salut, educació, ocupació i promoció de la igualtat.
	Balears (2009), amb salut, educació, cultura, ocupació, urbanisme, justícia i altres.
	Aragó (2009), amb educació, salut, cultura, ocupació, urbanisme, transport, innovació tecnològica, medi ambient, i altres accions.

A fons

Rafael Arredondo Quijada i Maria de las Olas Palma Garcia

Com a àrea a tenir en compte per a la coordinació amb altres serveis i/o sectors que intervenen per assolir benestar social per a les persones.	Galícia (2008), amb salut, educació, cultura, ocupació, migracions i desenvolupament rural.
	Castella i Lleó (2010), amb educació, ocupació, salut, justícia i cultura.
	Cantàbria (2007), amb salut, educació, cultura, ocupació, promoció de la igualtat i medi ambient.
	Extremadura (2015), amb salut, ocupació, educació, justícia i pensions.
	Andalusia (2016), amb salut, educació, justícia, ocupació i formació.
	Canàries (2019), amb salut i sanitat pública, igualtat de gènere, prevenció i protecció de les dones contra la violència de gènere, educació, ocupació, judicials i altres.
	Comunitat Valenciana (2019), amb sanitat, justícia, treball, formació ocupacional, economia social, educació, responsabilitat social i hisenda.
Com a recurs des de l'habitatge de protecció.	País Basc (2008)
Incorporada al catàleg de prestacions i serveis, o dins els recursos d'atenció bàsica o especialitzada dels Serveis Socials.	País Basc (2008) / Catalunya (2007) / Castella - la Manxa (2010) / Galícia (1993) / Castella i Lleó (1988) / Extremadura (2015) / Comunitat Valenciana (2019)
Amb al·lusió a la Constitució o a la Declaració Universal dels Drets Humans.	Madrid (1984) / Catalunya (2007) / Castella - la Manxa (1986) / Balears (2009) / Galícia (2008) / Extremadura (2015) / Canàries (2019)
Com a part dels sistemes de l'estat del benestar, o de la protecció social.	Madrid (2003), juntament amb serveis socials, seguretat social, educació, sanitat i ocupació.
	Catalunya (2007), juntament amb serveis socials, seguretat social, salut, educació, polítiques per a l'ocupació, i altres actuacions públiques.
	Extremadura (2015), juntament amb serveis socials, seguretat social, salut i educació.
	Andalusia (2016), juntament amb serveis socials, educació, justícia i ocupació.
	Comunitat Valenciana (2019), juntament amb educació, salut, cultura, ocupació i justícia.
Com a prestacions econòmiques del sistema públic de serveis socials.	Canàries (2019), ajuda a la rehabilitació i millora de l'accessibilitat.

Font: Elaboració pròpia. Butlletí Oficial de l'Estat

Referències bibliogràfiques

- Barriga, L. A. (2012). La protección a las situaciones de quiebra económica de particulares. Un desafío para los Servicios Sociales en España. *Azarbe. Revista Internacional de Trabajo Social y Bienestar*, 1, 21-38.
- Beltrán, R. (2002). De aquellos barros, estos lodos. La política de vivienda en la España franquista y postfranquista. *Acciones e Investigaciones Sociales*, 16, 25-67.
- Chalmers, T. (2011). Using Common Themes: Cost-Effectiveness of Permanent Supported Housing for People With Mental Illness. *Research on Social Work Practice*, 21(4), 404-411.
- Colomer, M. (2009). El trabajo social que yo he vivido. Madrid, Barcelona: Impulso a la Acción Social; Consell General de Col·legis Oficials de Diplomats en Treball Social.
- Contreras, E. (2013). *El desahucio de viviendas y su incidencia sobre el sujeto. Una perspectiva antropológica* (Tesi de doctorat, Universitat Complutense, Madrid, Espanya). Recuperat de <http://eprints.ucm.es/47100/1/T39900.pdf>
- Cortés, L., i Navarrete, J. (2009). Reflexiones en torno al sistema residencial y el derecho a la vivienda en nuestra sociedad. *Sociedad y Utopía. Revista de Ciencias Sociales*, 33, 37-63.
- Decret-Llei 2/2015, de 6 d'agost, pel qual es modifica la Llei 3/2013, de 10 d'abril, del sistema de Serveis Socials de la Regió de Múrcia. *Boletín Oficial de la Región de Murcia*, 7 d'agost de 2015, núm. 181, p. 29683-29688.
- Federació Internacional de Treballadors Socials (IFSW). (2018). Declaració global dels principis ètics del Treball Social. Recuperat de <https://www.ifsw.org/es/declaracion-global-de-los-principios-eticos-del-trabajo-social/>
- García, G. (2011). Protección de las personas físicas en situación de quiebra económica. Casas para vivir, no para arruinar la vida. *Revista de Servicios Sociales y Política Social*, 97, 9-19.
- Hill, M., Dillane, J., Bannister, J., i Scott, S. (2002). Everybody needs good neighbours: an evaluation of an intensive project for families facing eviction. *Child & Family Social Work*, 7(2), 79-89.
- Jiménez, C., i Fernández, C. (2014). Casas sin gente, gente sin casas: el fracaso del modelo inmobiliario español. *Revista INVI* (Universidad de Chile), 29(82), 133-155.

- Juan Toset, E. M. (2011). Derechos humanos y vivienda en España. El papel del Trabajo Social en las políticas de Vivienda. *Revista de Servicios Sociales y Política Social*, 97, 37-46.
- Llei 6/1982, de 20 de maig, de serveis socials. *Boletín Oficial del Estado*, 26 d'abril de 2012, núm. 100, p. 32117-32126.
- Llei foral 14/1983, de 30 de març, de serveis socials. *Boletín Oficial del Estado*, 22 de juny de 1983, núm. 148, p. 17598-17600.
- Llei 11/1984, de 6 de juny, de serveis socials. *Boletín Oficial del Estado*, 24 de juliol de 1984, núm. 176, p. 21851-21854.
- Llei 8/1985, de 9 de desembre, de serveis socials de la Regió de Múrcia. *Boletín Oficial del Estado*, 18 de març de 1986, núm. 66, p. 10271-10281.
- Llei 26/1985, de 27 de desembre, de serveis socials. *Boletín Oficial del Estado*, 7 de març de 1986, núm. 57, p. 8779-8782.
- Llei 3/1986, de 16 d'abril, de serveis socials de la Comunitat Autònoma de Castella - la Manxa. *Boletín Oficial del Estado*, 22 de juliol de 1986, núm. 174, p. 26389-26392.
- Llei 9/1987, d'11 de febrer, d'acció social. *Boletín Oficial del Estado*, 13 de maig de 1987, núm. 114, p. 13982-13988.
- Llei 4/1987, de 23 de març, d'ordenació de l'acció social. *Boletín Oficial del Estado*, 10 d'abril de 1987, núm. 86, p. 10749-10753.
- Llei 5/1987, d'11 d'abril, de serveis socials. *Boletín Oficial del Estado*, 9 de juny de 1987, núm. 137, p. 17219-17222.
- Llei 5/1987, de 23 d'abril, de serveis socials. *Diario Oficial de Extremadura*, 12 de maig de 1987, núm. 37, p. 591-600.
- Llei 9/1987, de 28 d'abril, de serveis socials. *Boletín Oficial del Estado*, 27 de maig de 1987, núm. 126, p. 15618-15624.
- Llei 3/1987, de 27 de maig, de serveis socials. *Boletín Oficial del Estado*, 21 de juliol de 1987, núm. 173, p. 22213-22216.
- Llei 2/1988, de 4 d'abril, de serveis socials d'Andalusia. *Boletín Oficial del Estado*, 28 de juny de 1988, núm. 154, p. 20135-20139.
- Llei 18/1988, de 28 de desembre, d'acció social i serveis socials. *Boletín Oficial del Estado*, 8 de març de 1989, núm. 57, p. 6520-6526.
- Llei 5/1989, de 6 de juliol, de serveis socials de la Comunitat Valenciana. *Boletín Oficial del Estado*, 7 d'agost de 1989, núm. 187, p. 25324-25327.

- Llei 2/1990, de 10 de maig, de serveis socials de la Comunitat Autònoma de La Rioja. *Boletín Oficial del Estado*, 2 de juny de 1990, núm. 132, p. 15397-15403.
- Llei 5/1992, de 27 de maig, d'acció social. *Boletín Oficial del Estado*, 29 de juliol de 1992, núm. 181, p. 26306-26311.
- Llei 4/1993, de 14 d'abril, de serveis socials. *Boletín Oficial del Estado*, 11 de maig de 1993, núm. 112, p. 13897-13910.
- Llei 5/1997, de 25 de juny, per la qual es regula el Sistema de Serveis Socials en l'àmbit de la Comunitat Valenciana. *Boletín Oficial del Estado*, 12 d'agost de 1997, núm. 192, p. 24405-24422.
- Llei 1/2002, d'1 de març, de serveis socials. *Boletín Oficial del Estado*, 2 d'abril de 2002, núm. 79, p. 12550-12558.
- Llei 1/2003, de 24 de febrer, de serveis socials. *Boletín Oficial del Estado*, 10 d'abril de 2003, núm. 86, p. 14069-14081.
- Llei 11/2003, de 27 de març, de serveis socials de la Comunitat de Madrid. *Boletín Oficial del Estado*, 2 de juliol de 2003, núm. 157, p. 25487-25505.
- Llei 3/2003, de 10 d'abril, del Sistema de Serveis Socials de la Regió de Múrcia. *Boletín Oficial del Estado*, 10 de febrer de 2004, núm. 34, p. 5792-5803.
- Llei foral 15/2006, de 14 de desembre, de serveis socials. *Boletín Oficial del Estado*, 31 de gener de 2007, núm. 27, p. 4507-4525.
- Llei 2/2007, de 27 de març, de drets i serveis socials. *Boletín Oficial del Estado*, 19 d'abril de 2007, núm. 94, p. 17216-17242.
- Llei 12/2007, d'11 d'octubre, de serveis socials. *Boletín Oficial del Estado*, 6 de novembre de 2007, núm. 266, p. 45490-45519.
- Llei 13/2008, de 3 de desembre, de serveis socials de Galícia. *Boletín Oficial del Estado*, 17 de gener de 2009, núm. 15, p. 5513-5553.
- Llei 12/2008, de 5 de desembre, de serveis socials. *Boletín Oficial del Estado*, 7 d'octubre de 2011, núm. 242, p. 105335-105396.
- Llei 4/2009, d'11 de juny, de serveis socials de les Illes Balears. *Boletín Oficial del Estado*, 7 de juliol de 2009, núm. 163, p. 56578-56640.
- Llei 5/2009, de 30 de juny, de serveis socials d'Aragó. *Boletín Oficial del Estado*, 20 d'agost de 2009, núm. 201, p. 71537-71584.
- Llei 7/2009, de 22 de desembre, de serveis socials de La Rioja. *Boletín Oficial del Estado*, 16 de gener de 2010, núm. 14, p. 3808-3852.

- Llei 14/2010, de 16 de desembre, de serveis socials de Castella - la Manxa. *Boletín Oficial del Estado*, 14 de febrer de 2010, núm. 38, p. 15496-15540.
- Llei 16/2010, de 20 de desembre, de serveis socials de Castella i Lleó. *Boletín Oficial del Estado*, 8 de gener de 2011, núm. 7, p. 1756-1803.
- Llei 10/2013, de 23 de desembre, de modificació de la Llei 4/2009, d'11 de juny, de serveis socials de les Illes Balears. *Boletín Oficial del Estado*, 23 de gener de 2014, núm. 20, p. 4183-4187.
- Llei 14/2015, de 9 d'abril, de serveis socials d'Extremadura. *Boletín Oficial del Estado*, 6 de maig de 2015, núm. 108, p. 39626-39664.
- Llei 16/2015, de 9 de novembre, per la qual es modifica la Llei 3/2003, de 10 d'abril, del Sistema de Serveis Socials de la Regió de Múrcia. *Boletín Oficial del Estado*, 27 de novembre de 2015, núm. 284, p. 112072-112077.
- Llei 5/2016, de 2 de maig, per la qual es modifica la Llei 3/2003, de 10 d'abril, de serveis socials de la Regió de Múrcia. *Boletín Oficial del Estado*, 22 de juny de 2016, núm. 150, p. 44593-44595.
- Llei 8/2016, de 8 de juliol, per la qual es modifica la Llei 13/2008, de 3 de desembre, de serveis socials de Galícia. *Diario Oficial de Galicia*, 12 de juliol de 2016, núm. 131, p. 29779-29787.
- Llei 9/2016, de 27 de desembre, de serveis socials d'Andalusia. *Boletín Oficial de la Junta de Andalucía*, 29 de desembre de 2016, núm. 248, p. 2-73.
- Llei 16/2019, de 2 de maig, de serveis socials de Canàries. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 141, 13 de juny de 2019, p. 61699-61773.
- Malagón, S. (2008). La vivienda y los procesos de exclusión social. *Trabajo Social Hoy*, núm. extra 2, 101-114.
- Ministeri de Sanitat, Serveis Socials i Igualtat (2014). Plan Concertat de Prestacions Bàsiques de Serveis Socials en Corporacions Locals. Memòria 2014-2015. Recuperat de http://www.msssi.gob.es/ssi/familia-sInfancia/ServiciosSociales/docs/MemoriaPlanConcertado_2014-15.pdf
- Paniagua, J. L. (2015). Política de ciudad y política de vivienda. *Documentación Social*, 176, 153-176.
- Pérez, D. (2008). La prestación de alojamiento como instrumento para la intervención social en el marco del Sistema de Servicios Sociales. *Trabajo Social Hoy*, núm. extra 2, 41-56.
- Ralph, M. (2013). Fighting poverty and social exclusion: What role for regions and cities? Recuperat de <http://cor.europa.eu/en/news/>

events/Documents/M%20Ralph%20workshop%202%20%5bCompatibility%20Mode%5d.pdf

- Rodríguez, R. (2010). La política de vivienda en España en el contexto europeo. Deudas y retos. *Revista INVI*, 25(69), 125-159.
- Rolnik, R. (2012). Informe de la Relatora Especial: El dret a un habitatge adequat. Nacions Unides.
- Trilla, C. (2001). *La política de vivienda en una perspectiva europea comparada*. Madrid: Fundació La Caixa.
- Trilla, C. (2004). Vivienda y exclusión social. *Educación Social*, 27, 41-54.
- Vázquez, C. (2009). El sentido del Trabajo Social en un sistema de protección social: Vivienda. XI Congrés Estatal de Treball Social. Madrid: Consell General del Treball Social.
- Vázquez, O. (Coord.) (2005). *Libro Blanco del Grado en Trabajo Social*. Madrid: Agència Nacional d'Avaluació de la Qualitat i Acreditació.
- Vázquez, O., Fernández, M. A., Relinque, F., i Álvarez, P. (2016). Trabajo Social e intervención social en vivienda social. En L. Cano y E. Pastor, *Políticas e intervenciones ante los procesos de vulnerabilidad y exclusión de personas y territorios: análisis comparado México-España* (p. 245-262). Madrid: Dykinson.